एमए प्रथम वर्षस्य कृते (साहित्यम्)

मम्मटोक्त काव्य लक्षणे अदोष पदस्य विश्वनाथ दिशा प्रतिपादनम्

'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि' इति काव्य प्रकाशकारः श्री मम्मटाचार्यस्य काव्य लक्षणम्। अत्रोच्यते – यदि सर्वतोभावेन दोष रहितौ गुण सहितावलंकार विभूषितौ शब्दार्थौ काव्यम् क्वचित् स्फुटालंकार विरहेऽपि न काव्यत्वहानिरित्यर्थः स्वीक्रियते तदा —

'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः,
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः।
धिग्धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा,
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः॥'

उपर्युक्ते पद्ये 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्। न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित्कुत्रचित्प्रतितिष्ठति'॥ इति नियम विरुद्धो न्यक्कार पदस्य पूर्व प्रयोगः विधेयाविमर्श दोषं प्रकटयति। ह्ययमेवात्र वृथात्वं विधेयम्, तच्च समासे गुणीभावादनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत्। एवं विधेयाविमर्श दोषदुष्टत्वादस्य काव्यत्वं व्याहतं भवति।

न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम्। ध्वनित्वेनोत्तम काव्यत्वस्य स्वयं मम्मटाचार्येणैव स्वीकृतत्वात्। तस्मात् उत्तम काव्येऽस्य लक्षणस्याव्याप्तत्वेनास्मिन् लक्षणे अव्याप्ति दोषः।

अथ 'न्यक्कारः' 'वृथोच्छूनैः' इत्यादयः केचनांशाः सन्ति दुष्टाः न सर्वः श्लोकः इति चेत् तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्य प्रयोजकः, यत्र ध्वनिः सः उत्तमकाव्य प्रयोजकः इत्युभाभ्यामुभयतः आकृष्यमाणमिदं (न्यक्कारो ह्ययमेवेत्यादि) काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात्। न च काव्यस्य कतिपयांशान् दूषयन्ति श्रुतिदुष्टादयो दोषाः, किं तर्हि सर्वमेव काव्यम्। यतोहि 'रसापकर्षका दोषाः' काव्यात्मभूतस्य रसस्य अनपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि न स्वीक्रियते। अन्यथा नित्यदोषानित्यदोष व्यवस्थाऽपि न स्यात्। यदुक्तं ध्वनिकृता – 'श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः। ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः'॥ इति

किञ्चैवं काव्यं प्रविरल विषयं निर्विषयं वा स्यात् सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात्।

ईषदर्थे नञः प्रयोगः इति चेत् तर्हि 'ईषद्दोषौ शब्दार्थौ काव्यम्' इत्युक्ते निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात्। सति सम्भवे ईषद्दोषौ, इति चेत् एतदपि काव्यलक्षणेऽवाच्यम्। रत्नादि लक्षणे कि कीटानुवेधपरिहारवत्। न हि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः किन्तूपादेयतारतम्यमेव कर्तुम्। तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयो दोषा अपि काव्यस्य। उक्तं च —

'कीटानुविद्धरत्नादि साधारण्येन काव्यता।
दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः॥'

इति दिक्

उपेन्द्र झा
सहा०आ०
[illegible] साहित्य
[illegible]
पूर्णिया

शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

साहित्य दर्पण: षष्ठ: परिच्छेद:

महाकाव्यस्य लक्षणोदाहरणं प्रतिपादनम् ।

महाकाव्यम् :- सर्गबन्धात्मकं यत् एकं तत्पद्यप्रभूतविन्यासं तदेवं महाकाव्यस्य लक्षणम् । तत्रैको देव प्रकृतिको नायको भवति । यथा- शिशुपालवधे कृष्णः, कुमारसम्भवे कार्तिकेयः । अथवा सद्वंशोद्भवः क्षत्रियो धीरोदात्तो नायको भवति । यथा नैषधे नलः । क्वचिदेक वंश समुत्पन्नाः बहवो ऽपि भूपाः नायकाः भवन्ति । यथा रघुवंशे दिलीपादयः । शृङ्गार वीर शान्तेषु एकोऽङ्गी रसो भवति । अन्ये च रसा अङ्गानि भवन्ति । यथा- नैषधे शृङ्गारः, शिशुपालवधे वीरः, महाभारते शान्तरस । क्वचित करुणोऽपि अङ्गी यथा- रामायणे । इयं हि इतिहास प्रसिद्धवृत्तान्तं च नूतनकविकल्पितवृत्तं च भवति । धर्मार्थकाम मोक्षेषु च तत्रैकं प्रयोजनं मुख्यं भवति । इदं हि सर्वनाटकसन्धिसमन्वितं भवेत् । आदौ आशीर्वादः, नमस्कारः, वस्तुनिर्देशो वा निबध्यते । क्वचित् खलानां निन्दा सज्जनानां च प्रशंसा क्रियते । अत्र हि नाति स्वल्पाः नातिदीर्घाः अष्टाधिकाः सर्गाः भवन्ति । ते च एक वृत्तमयैः पद्यैः अन्ते चान्य वृत्तकैः पद्यैर्युक्ता भवेयुः । क्वापि सर्गः नानावृत्तमयोऽपि दृश्यते । सर्गान्ते च भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।

अत्र सन्ध्या रजनी प्रदोष सूर्येन्दु ध्वान्त वासर प्रातर्मध्याह्न मृगया शैलर्तुवन सागरादीनां वर्णनं क्रियते । अपि च सम्भोगविप्रलम्भौ शृङ्गारो वीर रस प्रधानेऽपि काव्ये वर्णनीयौ । तथा च मुनिः, मन्त्रः, उद्यानम्, यात्रा विवाहः, उपाय-चतुष्टय-मन्त्रणा, पुत्रादि जन्म, नृपाभि-सेनाप्रयाणस्य साङ्गोपाङ्गाः वर्णनीयाः ।

अस्य महाकाव्यस्य नाम च वर्णनीय चरित्रस्य, कवेर्वा नायकस्य वा नाम्ना कर्तव्यम् । तत्र कविनामकं महाकाव्यम् - ~~[illegible]~~ माघ प्रभृति, वृत्तनामकं महाकाव्यम् - कुमार सम्भवम्, कीचकवधादि, नायक नामकम् - रघुवंशादि । सर्गस्य नाम तु सर्गे वर्णनीयया कथया कर्तव्यम् ।

आर्षेऽस्मिन् महाकाव्ये 'आख्यान' संज्ञकाः सर्गाः भवन्ति । यथा- महाभारतम् । प्राकृत भाषापद्यैर्विनिर्मिते तस्मिन् 'आश्वास' संज्ञकाः सर्गाः । यथा- सेतुबन्धः । अपभ्रंश भाषा निबद्धे तु 'कुडवक' संज्ञकाः सर्गाः भवन्तीति विशेषम् । यथा- कर्णपराक्रमः इति ।

उपेन्द्र झा
22/8/20
सहा० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
कुरसेला, पूर्णिया

शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

अलङ्कार विवेचनम्

प्रतिवस्तूपमा दृष्टान्तालङ्कारयोः विवेचनम् ।

प्रतिवस्तूपमा — यत्रोपमानोपमेयवाक्यार्थयोः सादृश्यं प्रतीयमानं भवेत्, तत्र यदि अपि एकोऽपि साधारणो धर्मो गुणः क्रिया वा भिन्नतया निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा, प्रतिवस्तु = प्रतिपदार्थम्, उपमा = सादृश्यम्, प्रतीयमाना यस्य सा, प्रतिवस्तूपमा नामकोऽलङ्कारो भवति। उक्तञ्च साहित्यदर्पणे —

'प्रतिवस्तूपमा सा स्यात् वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्ये यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥'

उदाहरणं यथा —

'धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥'

अत्र समाकर्षणम् उत्तरलीकरणं च क्रियैकैव धर्मैक्यनिरूपणाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टेति प्रतिवस्तूपमालङ्कारः ।

दृष्टान्तः — 'दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्' इति धर्मसहितस्य वस्तुनः = उपमानोपमेयरूपस्य उभयोरपि प्रतिबिम्बनं = बिम्बप्रतिबिम्बभावः दृष्टान्तोऽलङ्कारः । दृश्येतेऽन्तौ यत्र स दृष्टान्तः ।

उदाहरणं यथा —

'अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।
अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥'

अत्र पूर्वार्द्धस्य उपमेयवाक्यार्थस्य उत्तरार्धेन उपमानवाक्यार्थेन सह बिम्बप्रतिबिम्बभाव इति दृष्टान्तोदाहरणमिदम् । अविदितगुणाया अपि सत्कविभणितेः कर्णेषु मधुधारावमनकरणात् अनधिगतपरिमलाया मालतीमालाया नयनलोभनीयत्वमिवेति साम्ये पर्यवसानम् इति

उपेन्द्र झा
22/8/20
व्या० प्रो० साहित्य
स० उ० सं० महावि०
कुरसेला, पूर्णियाँ